

УДК 37.017:17

С. М. ЩЕРБИНА

кандидат педагогічних наук, доцент
Криворізький державний педагогічний університет

ДУХОВНИЙ РОЗВИТОК ТА ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ – НАЙВАЖЛИВІШІ ЗАВДАННЯ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ

У статті розкрито сутність понять “духовність”, “духовний розвиток”, “духовна культура”, “духовний світ особистості”. Обґрунтовано, що найважливішими завданнями загальноосвітніх навчальних закладів та вищої школи є забезпечення духовного розвитку особистості в процесі її соціального становлення, а також формування духовної культури особистості. Описано основні методи формування духовної культури особистості.

Ключові слова: *духовність, духовний розвиток, духовна культура особистості, методи формування духовної культури особистості.*

Серед пріоритетних завдань Української держави найактуальнішим і найважливішим є збереження незалежності, захист інтересів народу та виховання високоморальної, духовно розвиненої особистості громадянина.

Вирішення цих завдань неможливе без подолання духовної кризи суспільства, без духовного відродження нації, адже моральність, духовність мають стати консолідаційним началом, здатним об'єднати людей; це та сила, яка стимулює національне відродження України, забезпечуючи громадянський мир і злагоду в суспільстві.

З іншого боку, розбудова й утвердження Української держави тісно пов'язані з вихованням вільної, відкритої особистості на засадах загальнолюдських і національних цінностей, якими є цінності християнської світової культури, перевірені тисячолітнім практичним досвідом людства, визнані багатьма країнами й державами світу.

У процесі національного відродження України особливо гострою є проблема духовного розвитку та формування духовної культури особистості, яка перебуває в центрі уваги всього суспільства. У матеріалах парламентських слухань Верховної Ради України на тему: “Духовна криза суспільства і шляхи її подолання” зазначено, що “виховання дітей та молоді, формування у них системи цінностей і духовних пріоритетів є першочерговим завданням навчальних закладів, а впровадження системи духовно-морального виховання дітей і молоді на засадах загальнолюдських і національних цінностей – важливим соціальним замовленням держави. Саме тому в ситуації гострого дефіциту ціннісних установок і орієнтацій дедалі більшу роль повинні відігравати християнські моральні цінності, які є основою гуманістичних цінностей, що виробило людство упродовж тисячоліть”.

Мета статті – розкрити особливості духовного розвитку особистості в процесі її соціального становлення, а також особливості та методи формування духовної культури особистості.

Проблема духовного розвитку та формування духовної культури особистості особливої актуальності набуває сьогодні, коли проблеми соціально-економічного й політичного розвитку країни боляче вразили молодь. Ми спостерігаємо, що світ став бездуховним, відбувається духовна деградація молоді, що пояснюється, насамперед, зниженням рівня життя в Україні, відсутністю соціальної захищеності, явним і прихованим безробіттям, інфляцією, невизначеністю моральних орієнтирів у політиці держави та в повсякденному житті. Виховання людини, яка б протистояла економічним труднощам, духовній деградації, моральному та фізичному виснаженню, мають на себе взяти навчальні заклади різних рівнів.

Суспільна значущість проблеми та її зміст сформульовані видатним педагогом-гуманістом В. Сухомлинським так: “Педагог повинен знати і відчувати, що на його совісті – доля кожної дитини, що від його духовної культури та ідейного багатства залежить розум, здоров’я, щастя кожної людини, яку виховує школа” [5, с. 209].

Становлення цілісної особистості, підготовка молоді до праці, сімейного життя, виконання громадських обов’язків неможливо без еталону, який має за основу загальнолюдські та вищі цінності, розвинуту духовну культуру.

Філософське обґрунтування сутності духовності та духовної культури особистості подано в працях М. Бердяєва, В. Вернадського, Г. Сковороди, В. Соловйова, П. Флоренського, О. Чижевського, П. Юркевича та ін. Особливого значення набувають релігійно-філософські погляди В. Зеньковського, І. Ільїна, С. Франка та ін.

У наш час над цією проблемою працює багато науковців, зокрема: О. Вишневецький, М. Закович, І. Зеліченко, М. Прищак, Г. Сагач, О. Сухомлинська, Г. Тюрїна, С. Тищенко, А. Фасоля та ін.

Психологічні аспекти духовності й духовної культури знайшли відображення в працях М. Боришевського, О. Зеліченка, В. Зінченка, В. Знакова, В. Константинова, В. Москальця, Н. Павлик, Е. Помиткіна, В. Пономаренка, В. Рибалки, Б. Чижевський, Ж. Юзвак та ін.

Поняття “духовність” завжди мало у філософії важливе значення, і відіграло значну роль у вирішенні таких ключових проблем, як: людина, її місце й призначення у світі, зміст її буття, культура, суспільне життя. Такі філософи, як Платон, Аристотель, П. Юркевич, Г. Сковорода, вважали, що поняття “духовність” є похідним від слова “дух” (лат. “spirit”), що означає рухливе повітря, повівання дихання, носій життя.

Уже в первісну епоху сформувалися перші уявлення про духовність. Але це поняття ще не відмежовували від тілесної суті. Уперше відокремив тілесне й духовне Платон, він вважав, що духовність – це специфічна людська властивість, а тілесне – це нижче, те, що закладене природою людині. Аристотель теж відокремлював ці поняття, але розглядав тілесне й духовне як рівно необхідні.

Новий підхід запропонувало християнство. Тут духовність наділена новим обличчям, вважається, що духовність притаманна людині розумній і виділяє її з тваринного світу та уподібнює Богу.

Проблема духовності стала провідною й в російській релігійній філософії кінця XIX – початку XX ст. Її розробка пов'язана з іменами Ф. Достоевського, В. Соловйова, І. Ільїна, П. Флоренського, М. Федорова: “Тут духовність розумілась як ідеал, до якого прагнула людина у власному розвитку, орієнтація на вищі, абсолютні цінності” [6, с. 127].

У психології проблему духовності досліджували такі вчені: В. Гордон, А. Маслоу, Г. Оллпорт, С. Рубінштейн, З. Фрейд. Вчені визначають духовність як “пізнання світу, себе, змісту призначення себе в світі” [3, с. 103].

Що ж включає в себе поняття “духовність”? Буквально воно означає те, що віє, дмухає, як щось невидиме; найтонше повітря, дихання, духмяність, запашність тощо. Це поняття походить від слова “дух”. “Дух” – це внутрішній стан людини (на відміну від фізичного), її моральна сила, душевний стан. “Душа” – це внутрішній світ людини, її думки, почуття, настрій, характер. Духовність – це сила, яка впливає на душу людини, хвилює її, захоплює та надихає на активність.

О. Зеліченко визначає духовність як розвиток (пошук), як життя з Богом, у Богові, як любов до Бога й несення божественного світла любові людям, дарування їм творчого божественного світла.

О. Сухомлинська зазначає що, духовна культура – “це процес вияву, розгортання духу, як самовизначення, розвитку та самоактуалізації особистості на основі божественних ідей істини, добра, краси” [4, с. 16].

В Українському педагогічному словнику С. Гончаренко вказує, що духовність – “це індивідуальна вираженість у системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання і соціальної потреби жити, діяти для інших” [3, с. 106]. Під духовністю розуміють першу із цих потреб, під душевністю – другу.

Духовність – це одухотвореність, ідеальні, релігійні, моральні аспекти світорозуміння, тоді як бездуховність – відсутність високих цивільних, культурно-моральних якостей, естетичних потреб, переважання суто біологічних інстинктів.

Причини духовності та бездуховності приховані в характері родинного й суспільного виховання, системі наших ціннісних орієнтацій особистості; економічної, політичної, культурної ситуації в країні. Якщо бездуховність стає масовою, якщо людям стають байдужі такі поняття, як честь, совість, особиста гідність, то в такого народу немає шансів посісти своє гідне місце у світі.

Науковці виділяють такі *компоненти духовності*:

1. *Потребово-ціннісний*, що містить духовні потреби та духовні ціннісні орієнтації.

2. *Пізнавально-інтелектуальний*, що представлений такими особливостями розумової сфери, як спостережливість, допитливість, глибина, самостійність, критичність мислення.

3. *Вольовий*, що виявляється в таких якостях особистості, як: цілеспрямованість, наполегливість, самовладання, саморегуляція.

4. *Вчинко-діяльнісний*, що передбачає здійснення духовного саморозвитку й виявляється в духовній діяльності та духовних вчинках.

5. *Почуттєво-емоційний*, що виявляється в розвиненості емоційної сфери психіки людини, здатності до переживання різноманітної гами почуттів та емоцій, а також духовних станів.

6. *Гуманістичний*, що виявляється в ставленні людини до будь-якої форми життя як вищої цінності; повазі до внутрішнього світу іншої людини; втіленні у взаємини з людьми найвищих духовних цінностей – добра, краси, любові; бережливому ставленні до духовності.

7. *Естетичний*, що відображає прагнення людини до краси, гармонії, досконалості й виявляється в потребі сприймати та створювати красу, естетичні почуття й естетичну діяльність.

Ці компоненти духовності можна розглядати як психологічні орієнтири під час освіти й виховання. Їх цілеспрямоване формування – одне з основних завдань духовного розвитку особистості.

Усі компоненти духовності українського народу становлять національні цінності, які є серцевиною освіти та виховання. Це рідна мова й література, історія, природознавство, музика та образотворче мистецтво, народна мораль, національна ідеологія, свідомість і самосвідомість.

Формування духовності – це виховання в дітей і молоді високих моральних інтересів і запитів, переконань та орієнтацій, які сприяють моральній активності особистості, формуванню моральної спрямованості її психічної діяльності, моральності потягів, інтересів, поглядів, думок, переконань.

Академік І. Бех зазначає, що “цілі і наміри духовно зрілої особистості вкорінені в систему надіндивідуальних цінностей, завдяки чому вони виконують функцію організації її життєдіяльності” [1, с. 43].

До складу *особистісних цінностей* сучасні науковці (А. Фасоля, О. Шкіренко) зараховують:

- *індивідуальні* (правильне професійне самовизначення, самовдосконалення, самореалізація, різноманітні задоволення, особиста безпека, впливовість, бажання мати владу);

- *сімейні* (подружня вірність, єдність сімейного кола, сімейний добробут, позитивне вирішення сімейних проблем);

- *соціальні* (прагнення до національної єдності, добробут країни, соціальна справедливість, порядок у державі, патріотизм, свобода, рівність, порозуміння між громадянами);

- *загальнолюдські* (збереження миру на планеті, милосердя та доброзичливість, потяг до естетики, культури, мистецтва, гармонія з природою, навколишнім середовищем);

- *абсолютні* (єдність з усім організмом Всесвіту, пошук істини, віра в Бога, високоморальна поведінка, уміння визнавати свою провину та вибачати іншим, любов, вірність, потреба служити людям та правді).

Усі ці цінності мають безпосередній зв'язок з існуючими цінностями й становлять ієрархічно-системну будову. Ця ієрархічна система особистісних цінностей репрезентує загальні особистісні цінності, до складу яких входять *духовні цінності*: загальнолюдські (духовно-моральні) та абсолютні, вищі, вічні.

Виховання духовності особистості розуміють як наслідування етичних законів, використання творчої й мистецької діяльності, вивчення здобутків національної та світової культури, що за сутністю є процесом створення людини. Самовиховання розпочинається з прагнення людини до самовдосконалення, особистість повинна намагатися самоствердитися в усіх видах діяльності.

Під духовним розвитком особистості розуміють процес індивідуально-особистісного залучення до духовної культури суспільства, оволодіння загальнолюдськими, соціокультурними, національними цінностями й досвідом людства в процесі духовно-практичної діяльності та самостійного творчого розвитку кожної особи. Головним для будь-якої особистості є виховання та самовиховання.

Основними *ознаками духовно розвиненої особистості* Ж. Юзвак вважає:

1. Наявність у людини (дитини) активної потреби пізнавати світ, себе, реалізація цієї потреби в пізнавальній діяльності, сенс життя.
2. Активне прагнення сприймати та створювати красу.
3. Усвідомлення явища життя як вищої цінності, єдності себе та Всесвіту, екологоохоронний тип поведінки.
4. Позитивні якісні зміни в системі ціннісних орієнтацій.
5. Здатність до незалежності від негативних впливів соціального оточення завдяки вмінню відрізнити зло від добра, духовне від бездуховного, "вгамовувати" прояви зла в собі.
6. Низький рівень внутрішньої конфліктності (подолання суперечностей між думками та почуттями, бажаннями й необхідністю, любов'ю та неприязню, ворожістю через духовні уявлення й вчинки).
7. Відкритість до вдосконалення себе, яка стає можливістю за умови здатності до самокритики.
8. Виявлення бажання та вміння створювати й послідовно втілювати програму духовного саморозвитку.
9. Духовний тип поведінки та духовні вчинки, що виявляються в позитивно-емоційному дійовому ставленні до життя й внутрішнього світу іншої людини, які наповнюються духовним змістом у міру того, як людина (дитина) усвідомлює: немає чужого чи свого, а лише єдність я – ти – він – вони.

Якщо особистість постійно працює над самопізнанням, над пошуком істини та самовдосконаленням, якщо мета життя спрямована на саморозвиток та на допомогу нужденним, дбайливе ставлення до буття та до всього живого, то можна говорити, що така людина має вищий рівень свідомості, розвинуту духовну культуру.

П. Щербань зазначає, що *духовна культура особистості* – “це система інтелектуального, морального, художньо-естетичного та емоційно-чуттєвого розвитку особистості” [8, с. 25].

В. Сухомлинський стверджував, що “*духовна культура* – це формування свідомості, політичне й культурне життя народу, уклад життя сім’ї, народу, нації” [5, с. 304].

До системи духовної культури входять такі елементи, як мораль, право, релігія, світогляд, ідеологія, мистецтво, наука.

Духовна культура – це сукупність нематеріальних елементів, таких як: норми поведінки, моральність, цінності, ритуали, символи, знання, міфи, ідеї, звичаї, традиції, мова.

Ми поділяємо думку науковців (Л. Скуратівського, А. Фасолі) і вважаємо, що *духовна культура особистості* – це система світоглядних уявлень і переконань, які реалізуються в ставленні до себе, інших людей і навколишнього світу.

Духовна культура особистості постає епіцентром культури суспільства. П. Щербань виокремив такі *компоненти духовної культури особистості*: інтелектуальна культура (знання, мислення, НОП); моральна культура (честь, гідність, культура почуттів, статеві культура); культура спілкування (комунікативні здібності, духовні запити, культура мови); національна культура та національна самосвідомість; художньо-етична культура; християнська морально-етична культура, релігійні заповіді і традиції; родинно-побутова культура; політична, правова культура, екологічна культура особистості.

Елементарний духовний розвиток особистості уявляється як просування сходинками вгору, де на вершині стоїть цінність людини, центральна цінність духовного світу сучасної культури.

Поряд з поняттями “духовність” і “духовна культура” в науковій літературі розглядають поняття “духовний світ особистості”.

Духовний світ особистості – це соціальна діяльність людей, спрямована на створення, засвоєння, збереження, поширення культурних цінностей суспільства.

А. Фасоля наголошує, що духовний світ особистості – це, насамперед, національна свідомість, гордість, честь, уміння підпорядковувати свої інтереси інтересам загалу, обраній меті [7, с. 60].

О. Сухомлинська зазначає, що “духовний світ особистості – це самосвідомість і діяльність цієї самосвідомості, що може бути спрямована на різні сторони й об’єкти, на будь-які феномени зовнішнього і внутрішнього світу людини” [4, с. 16]. Духовний розвиток особистості школяра зображено на рис.

Головна мета виховання духовного світу особистості полягає у створенні та забезпеченні впродовж усього життя умов формування духовної культури як форми регуляції взаємодії людини з навколишнім світом.

Рис. Структура духовного розвитку особистості

На сучасному етапі розвитку цивілізації без формування духовної культури особистості неможливе нормальне функціонування людства. Виховання потребує не обмежуватися виховними заходами, а побудувати ланцюг виховання духовної культури особистості.

До основних методів формування духовної культури належать такі: пояснювально-ілюстративний; репродуктивний; метод проблемного викладу; частково-пошуковий.

Пояснювально-ілюстративний (бесіди, пояснення, художня розповідь, опис, відповіді на запитання) – учитель (викладач) організує сприймання та усвідомлення учнями (студентами) інформації, а учні (студенти) здійснюють сприймання.

Репродуктивний (завдання духовного змісту, варіативні завдання) – учитель (викладач) дає завдання, у процесі виконання якого учні (студенти) здобувають уміння застосовувати знання за зразком.

Метод проблемного пошуку (пояснення, спостереження, бесіда) – учитель (викладач) формує проблему й вирішує її, учні (студенти) стежать за ходом творчого пошуку.

Частково-пошуковий (ребуси, вікторини, цікаві вправи) – учитель (викладач) формує проблему, поетапне вирішення якої здійснюють учні (студенти) під його керівництвом.

Л. Рубінштейн писав, що освіта будується на пасивному сприйнятті учнями здобутих людством знань. Процес навчання й виховання, як правило, має репродуктивний характер, а особистість успішно розвивається

тільки у творчій самодіяльності. Тому сьогодні потрібний новий учитель (викладач), для якого характерне, насамперед, таке:

- довіра й відкритість у спілкуванні з учнями (зі студентами);
- уміння створити позитивну емоційну атмосферу та щиро радіти пізнавальним успіхам учнів (студентів);
- надання допомоги учням (студентам) в усвідомленні власних інтелектуальних можливостей у різних видах діяльності;
- переконання учнів (студентів) у можливості високих творчих досягнень;
- сприйняття й усвідомлення вчителями (викладачами) як власних соціальних цінностей, так і цінностей школярів (студентів);
- поєднання розвитку інтересу учнів (студентів) до навчання зі сферою емоційних потреб молоді шкільного віку тощо.

У процесі формування духовності, як зазначає О. Вишевський [3], доцільно справляти безпосередній виховний вплив учителя (викладача) на учнів (студентів) через настанови, нагадування, попередження, переконання, пораду, прохання, похвалу (схвалення), оцінювання, погрозу, виховні впливи й спонуки.

Серед методів і форм формування духовної культури одне з провідних місць належить активним формам та методам (ситуаційно-рольові ігри, соціограми, метод аналізу соціальних ситуацій з морально-етичним характером, ігри-драматизації тощо), які надають учням (студентам) змогу предметно, безпосередньо й емоційно бути в ситуації морального вибору та моральною пошуку.

Висновки. Отже, формування духовності й духовної культури дітей, підлітків та молоді – найважливіше завдання навчальних закладів будь-якого типу. Сьогодні нашій країні потрібен потужний потенціал високодуховної молоді, яка приносила б реальну користь власній державі. Сучасні зміни в різних сферах суспільства мають тісний зв'язок з духовною культурою та ціннісною орієнтацією особистості. Від інтересів, потреб, мотивів, ієрархії цінностей залежить вектор спрямованості діяльності людини. Опанування змісту накопиченого людського досвіду, загальнолюдськими та абсолютними цінностями є надійним підґрунтям становлення особистості. Знайомство з величезним потенціалом ідей, досягнень сприяє усвідомленню власної, особистісно обґрунтованої життєвої позиції кожної особистості, взаємопов'язано з позитивним самосприйняттям, усвідомленням власної значущості, місця й ролі в плінності життєвих процесів.

Список використаної літератури

1. Бех І. Д. Духовний розвиток особистості: поступ у незвідане / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 2007. – № 1. – С. 5–27.
2. Вишевський О. У пошуках основ духовності / О. Вишевський // Рідна школа. – 1992. – № 9–10. – С. 42–47.
3. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – Київ : Либідь, 1997. – 376 с.

4. Сухомлинська О. Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей / О. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2002. – № 4. – С. 13–18.
5. Сухомлинський В. О. Духовний світ школяра / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – Київ, 1976. – Т. 1. – С. 209–400.
6. Скуратівський Л. Методика розвитку і саморозвитку духовної індивідуальності / Л. Скуратівський // Українська мова та література в школі. – 2000. – № 2. – С. 76–80.
7. Фасоля А. Формування духовного світу особистості: від теорії до практики / А. Фасоля // Рідна школа. – 1999. – № 3. – С. 59–61.
8. Щербань П. Формування духовної культури особистості / П. Щербань // Рідна школа. – 1999. – № 7–8. – С. 23–29.

Стаття надійшла до редакції 16.09.2016.

Щербина С. Н. Духовное развитие и формирование духовной культуры личности – важнейшие задачи современного образования

В статье раскрыта сущность понятий “духовность”, “духовное развитие”, “духовная культура”, “духовный мир личности”. Обосновано, что важнейшей задачей общеобразовательных учебных заведений и высшей школы является обеспечение духовного развития в процессе ее социального становления, а также формирование духовной культуры личности. Описаны основные методы формирования культуры личности.

Ключевые слова: *духовность, духовное развитие, духовная культура личности, методы формирования духовной культуры личности.*

Shcherbina S. Spiritual Development and Spiritual Formation of Cultural Identity is the Most Important Task of Modern Education

The article reveals such concepts as “spirituality”, “spiritual development”, “spiritual culture”, “spiritual world of the individual”. The author proves that the most important tasks of secondary schools and higher education are to provide spiritual development in the process of social evolvement and spiritual formation of cultural identity. The basic methods to form spiritual culture of personality are described.

The article deals with the causes of spirituality and its scarcity, which lie in the nature of family and public education, system of individual values; economic, political and cultural situation in the country. The author of the article determines spiritual components: (need-value, cognitive-intellectual, volitional component, behavior and activity component, sensual and emotional component, humanistic component, aesthetic component).

The article defines the spiritual culture of personality as a system of philosophical ideas and beliefs that are implemented in relation to oneself, other people and the surrounding world. The author sheds light on the components of spiritual culture of personality (intellectual culture (knowledge, thinking) moral culture (honor, dignity, emotional culture, sexual culture), culture of communication (communication skills, spiritual needs, language culture), national culture and national identity; artistic and ethical culture, Christian moral and ethical culture, religious commandments and traditions, family and domestic culture, political, legal culture, ecological culture of personality. The author of the article determines the basic methods to form the spiritual culture: explanatory, illustrative, reproductive, method of problem exposition, partly – explorative.

Key words: *spirituality, spiritual development, spiritual culture of personality, methods of forming spiritual culture of personality.*